

МІЖНАРОДНІ АВЕРИНЦЕВСЬКІ ЧИТАННЯ

Сергій АВЕРИНЦЕВ

НАДІЇ І ТРИВОГИ

Наші сучасники охоче говорять про сьогоднішню “духовну ситуацію”. Щось дуже часто ми почали вживати слово “духовний” – адже в російській мові це слово дуже суворе, і, якщо ми сприймаємо його смисл сповна, воно само собою схиляє і навіть змушує до суворості. Вже давно написано: “За кожне пuste слово, що його скажуть люди, вони відповідатимуть у День Судний...” А яка в нас сьогодні ситуація, де саме пролягає нині кордон між правдою та облудою, – це, я боюся, ми по-справжньому довідаємося тільки згодом, коли ситуація буде вже іншою й кордон вкотре змінить свою локалізацію.

Перше, з чого хочеться розпочати, – це про наші спроби випростатися й перейти до природного прямоходіння. Чи справді є надія, що іще трохи – і кожен сягне нарешті свого природженого зросту? Чи справді є надія, що ми цілковито розучимося вдавати, нібито ми дурніші, ніж насправді? Все це заняття досить-таки небезпечне – удавання швидко стає другою натурою. Я аж ніяк не іронізую: мені, як і моїм сучасникам, не до іронії. Ми стали заклопотаними та стривоженими, тому що в нас з’явилася надія. Тільки б випростатися на повен зріст, поки ще не пізно, – а в душі острах: може, вже пізно? Адже шкода сил, шкода кращих років життя, витрачених на набуття навички – невимушено пересуватися та жестикулювати, пригнувшись. Невже все було марно? А в зовсім уже лукаву хвилину шкода втраченої можливості мовчки припускати, що і ти сам, і твої приятелі необмежено високі на зріст: розігнувся – і вже тут скільки є, стільки є, а зверх цього не додаси, як сказано, ні на лікоть, і звинувачувати нікого... Отже, хоч який ти вільнолюбець, а випростатися на ділі не тільки безхмарна радість, а й випробування. І це ще якщо дадуть: а то почати випростуватися – і нашттовхнутися

на перешкоду – куди болючіше й прикріше, ніж звично ходити, не розгинаючись. Ми, люди, щодо цього невинно невдячні – ніяк не хочемо радіти тому, що розігнулися трохи. Не визнає наш хребет ніякого “трохи”. А один раз випростаєшся – і знову вже не пригнутися, навіть якщо захочеш. (Правду кажуть, тільки на таку властивість людської природи – вся надія).

Це для нас серйозно – вельми серйозно. Тільки слід пам’ятати, що це не більш ніж відновлення природної норми, і відновлення досить запізніле. Причини для надії є, причини для переможного тону – навряд. І тривога тим часом не відпускає – чи не пізно вже?

Кажуть про ліквідацію “білих місць” у літературі та у вітчизняній історії. Ще сперечаються: чи то їх ліквідувати, чи то не всі одразу. Ну, якщо мати на увазі тих допитливих читачів, яким не пощастило належати до московської чи ленінградської інтелігенції і які не підтримують зі своїми столичними знайомими достатньо тісних взаємин, то щодо цих людей, обділених інформацією, людей, перед якими всі ми так ганебно винні, можна говорити і про білі плями. Те, що умовно вважалось невідомим, часто було для них справді невідомим. Але нам, столичним гуманітаріям, випадає говорити про ліквідацію не білих, а *брудних* плям. Плям на нашій професійній честі й на нашій людській гідності. Адже якщо літературознавець, який упродовж усього життя знав напам’ять Гумільова або Ходасевича, зірвав голос у дискусіях за чашкою чаю про “Доктора Живаго” або романи Набокова, або про щось там іще, не смів згадати всього цього у процесі свого аналізу щоразу, коли це диктувалося ходом думки, – ніяка це не біла пляма, а просто ганьба. Те ж стосується і підстановки відповідних, усім відомих імен до історика вітчизняної думки. І передусім це стосується, звичайно, історика нашого суспільного життя, привченого за версту обходити факти, які знав, над якими нішком думав, – ну, а якщо не думав, то ніякий він не історик.

Тоскні ігри позитивно неповнолітніх дорослих “два пишемо, три в умі”, “чорне з білим не беріть, так і ні не говоріть”, – чи правда, що ми припинили гратися в них назавжди й безповоротно? Якщо їх буде нарешті забуто, не кожен вражатиме надзвичайним розумом і талантом; але поки вони не виведуться з ужитку цілковито, навіть талант не врятує, навіть справжній, від природи, ум відгонитиме придуркуватість – оце вже гарантовано. Удавана дурість безнадійніша за натуральну: сплячого збудити можна, а того, хто удає сплячого, не добудишся. Важливо зрозуміти, що додумування до кінця, договороування до кінця, вільне перепитування власної думки

з метою її уточнення – не вседозволеність, не приемна розбещеність, а навпаки, умова дисципліни думки. Умова не достатня, але абсолютно конечна. Потреба у вихованні такої дисципліни тим більша, що тут замішана аж ніяк не академічна суспільна проблема: як зупинити помітне для всіх зростання безвідповідального екстремізму, хаотичного розумового авантюризму різного типу?

Ще Шиллер радив боятися раба, який зірвався зі свого рабського ланцюга, але не мати страху перед вільною людиною:

*Vor dem sklaven, wenn er die Kette bricht,
Vor dem freien Menschen erzittert nicht.*

Мова у Шиллера, звичайно, старомодна, але сутність його поради цілком актуальна.

З небезпекою не впоратися, намагаючись по-старому стримувати і “не пущать”, виховуючи в нових поколіннях, хоча, на щастя, з меншим успіхом, несміливість і половинчастість. Від несміливості й половинчастості, власне, все походить. У тім то й річ, що для “тварі тремтячої”, поки вона не перестане тремтіти, її потаємним, але тим більш плеканим, невітленим, але таким, що тим більш домагається втілення, двійником завжди буде – згадаймо слівце з “Бісів” Достоевського – “флібустьєр”. Він є ніщо інше, як матеріалізоване уявлення несміливих про сміливість. Його рішучість, що не бажає рахуватися ні з чим, може дати собі волю тільки на порожньому місці, утвореному всією сумою наших відмов від особистого й відповідального рішення. Його нестримність – псевдокомпенсація скутості інших. Його роль – сміти за всіх, замість тих, хто не сміє, і тому вони не спитають з нього більше, ніж він сам здатен.

Подивимося на все це з іншого боку. Яку логічну структуру має відповідальна позиція? Припустимо, хтось каже: “Ось я – людина поміркована, в такому от напрямку я готовий іти тільки до пункту С, хіба що до пункту Д, а перед пунктом Е неодмінно зупинюся. Інший попереджає: “Ні, я людина значно крайніших поглядів, я йтиму в цьому напрямку до пункту М і зупинюся тільки перед пунктом N”. Припустимо, далі, що обоє кажуть правду, називаючи напрямок, в якому мають намір рухатися, і межу, яку самі для себе визначають; припустимо, що межа ця визначена в обох випадках не зовнішніми чинниками, а судженням їхнього розуму, яке, погодимося ми з ним чи ні, є таки виплодом розуму. Кожен із них може не мати рації, але вони поводяться відповідально. І от, прислухаючись до їхніх декларацій, ми бачимо, що декларації ці неможливі без свободи як

внутрішньої, так і зовнішньої. Інакше кажучи, не можна з повним правом твердити, що натяки й недомовлення можуть позначити “для посвячених” вибраний напрямок, але абсолютно непридатні для вираження нюансу, застереження, розумного самообмеження. Той, хто не має досвіду свободи, хто не вихований свободою, не стане замислюватися, де визначити для себе самого межу, бо звук, що межа задається іззовні, відтак лишається або прийняти її як фатум, або збунтуватися і продовжувати йти вперед, поки не зупинять. Якщо не зупинять, якщо зовнішні обмеження буде раптом знято, якщо розпаляться пристрасті, можна буде разом з іншими пливти й пливти за течією без будь-якої зупинки – до катастрофи. У цьому – суть будь-якого екстремізму...

Необхідність висловлюватися навздогад, не договорюючи до кінця, створює середовище, придатне для виживання лише одноклітинних думок – без нюансів, без застережень, без уточнень. Вищі, складні організми в такому середовищі не виживають; тим більший простір для діяльності одноклітинних. Щоб когось атакувати, на когось спрямувати невисловлене й саме тому неспростовне звинувачення, мова натяків надзвичайно зручна; для одвертого, безстороннього, різкого, але націленого на позитивний розв’язок діалогу незгодних мова ця зовсім непридатна. Ось і виходить, що користування нею само собою плодить екстремістів. Замість структури думки, в яку закладено імператив рівноваги, – сліпий натиск, задалегіть готовий наштовхнутися на стіну, а водночас – і необмежено тривати в тому ж напрямку, якщо стіна раптом не витримає. І біда в тому, що без достатньої звички до свободи будь-яке введення нюансів і застережень задалегіть скомпрометовано – як відрізнити відповідальні шукання міри, балансу, суворого самокоригування від тривіальної роботи “внутрішнього цензора?”. Для того щоб відрізнити одне від другого в самому собі, вже треба бути внутрішньо вільним. Для того щоб високої обережності сумління було до кінця дотримано, необхідно, щоб у роботу розуму не втручалася та низька прагматична обережність, яку краще назвати боягузством. Для совісної обережності потрібно, по-перше, щоб людина не боялася самої себе, по-друге, не боялася боятися, по-третє, не боялася, що подумають, ніби вона боїться. Адже ж казав Махатма Ганді, що надійно відмовитися від насильства можуть тільки ті, що перед цим відмовилися від страху.

Внутрішня свобода, не тотожна зовнішній, але для звичайних людей, до яких належимо ми з вами, все ж не цілковито незалежна від

зовнішньої, – це єдина противага “флібустьєрству”. Єдина гарантія, що ми не витимемо з вовками жодної з конкуруючих вовчих зграй. Хто продемонструє в думці, слові та дії такий шлях, подасть іншим приклад; ну, а ось чи багато хто зрозуміє його, наслідуює його приклад, скільки саме душ опам’ятається та усовіститься – про це йому думати не слід. “Нам не вгадати наперед, як слово наше відізветься...” – в добу масових комунікацій це ще більше відповідає дійсності, ніж у часи Тютчева. Та ми маємо дбати не так про те, чи розуміють інші – нас, як про те, чи розуміємо ми – інших. Ми маємо дбати про те, щоб приклад був поданий чисто, щоб він не був затьмарений ні індивідуальним, ні груповим самоутвердженням. Його суспільна дієвість кінець кінцем залежить від його неголосної чистоти.

Дуже важливий симптом наявності або відсутності відповідальності, правдивості, внутрішньої свободи – це якість мови. Дозволю собі повторити те, що казав в іншому місці з іншого приводу. “У мови – своя етика, у слів – своє сумління. Бувають висловлювання за смыслом своїм мовби правильні, шляхетні – нічого не заперечиш; але вони зроблені мовою, яка починає втрачати іманентну їй як мові відповідальність, і через те потерпає їх смисл. Мова – це інструмент не тільки вираження, а й самоперевірки. Було б страшно втратити цей інструмент”. Писати гарно, навіть надто гарно, яскраво, навіть надто яскраво – цього нині не вміє тільки лінивий. Це можна “зробити”. Чого не можна підробити, то це сумління слів.

Дуже поганий симптом – те, що діється з російською мовою, і причому саме на тлі певного піднесення літературної культури. Глухота до мови часто-густо сусідує з мовною вишуканістю. Російською мовою пишуть так, мовби це мертва мова, останній носій якої помер сто або тисячу років тому.

Каламутна й хаотична стихія “одноклітинних” умонастроїв, підготовлювана десятиріччями, нарешті дістала змогу розлитися. Та саме собою це море, що розлилося, – симптом, а не хвороба. Лікувати треба хворобу. Грунт, що втратив структурність, стає порохом і віддається на волю вітру. Вся річ у тім, щоб відновити структурність думки. Коли підходиш із цим критерієм до наших журнальних битв, антиподи дуже часто виявляють разючу подібність; вони говорять речі різні, можуть бути серйозні підстави погодитися з одним і не погоджуватися з другим, але тон, той самий тон, що робить музику, один і той самий. Правила гри, в яку вони з азартом грають, ідентичні. Вони такі непримиренні, такі різкі, але стороннє вухо з острахом вловлює, до чого вони всупереч власній волі злилися в єдиному

тоні, за законами однієї й тієї самої музики, що не допускає думки дорости до певного рівня структурності.

Шлях боротьби із цією недугою важкий і не дає гарантій. Скажемо кілька слів про передумови лікування.

По-перше, вже згадана зовнішня свобода. Повторюючи епітет “зовнішня” до ризику набриднути читачеві, я хотів би деміфологізувати поняття свободи, позбавивши саме слово “свобода” надто хвилюючого романтичного звучання. Ліберальна традиція гіпостазувала свободу, тобто наділила її властивостями певної сутності, навіть уособлювала її – як у віршах Барб’є й на картині Делакруа. Тобто романтичний лібералізм мовби припускає наявність у зовнішньої свободи як такої позитивного змісту. Саме по цій лінії – вимоги позитивного змісту й нарікання на його відсутність – пішла антиліберальна критика ідеалу свободи. Як у Розанова в “Опалому листі”:

- “... Свобода є просто порожнеча, простір.
- Двір порожній, заїжджай хто хоче. Він не зайнятий, вільний.
- Це помешкання пустує, воно вільне.
- Ця жінка вільна. У неї немає чоловіка, і можеш залицятися”.

Розанову чомусь видавалося, що це доказ проти вимоги свободи; але його ж метафори переконують у протилежному. Зовнішня свобода не має позитивного змісту, але саме тому, що вона є необхідною умовою для будь-якого позитивного змісту. На фундаменті можна будувати і храм, і непристойний заклад, але без фундаменту, поза фундаментом не побудуєш взагалі нічого. Від посудини, в яку збираються влити рідину, не вимагається позитивного змісту; треба, щоб вона була порожня, чиста і не протікала. Так само від зовнішньої свободи вимагається, щоб її недосконалі умови задовольнялися суспільством чесно та послідовно. Вона ніколи не буває досконалою – і все ж її недосконалої присутності ні за що не сплутаєш з її відсутністю.

Саме тому індивід зобов’язаний вимогою розуму щиро бажати зовнішньої свободи не тільки для себе, а й для всіх своїх сучасників і співвітчизників, зокрема й для опонентів, навіть якщо вони особисто йому неприємні. Судячи з нашого журнального життя, це дуже важко; але це конче потрібно. Своя власна правда робиться сумнівною, а найсильніші аргументи на її користь – знеціненими, якщо її противники не мають можливості заперечувати на повну силу. Свобода, як перемога у пісеньці Окуджави про війну, може бути

тільки одна на всіх – або зовсім ніяка. Відповідно до вжитку як історичного, так і сучасного, назвемо лібералами тих поборників зовнішньої свободи, які фактично ототожнюють із зовнішньою свободою внутрішню й готові підкорити прагматичні стратегії захисту зовнішньої свободи надто багато що. Пушкінсько-блоківську “таємну свободу” у всі часи (крім найгірших, коли було не до того) доводилося захищати також і проти лібералізму; корінна помилка лібералізму в теорії, зумовлена прагненням дати зовнішній свободі певний онтологічний статус сутності, час від часу призводить його до тонкого деспотизму на практиці. Та антилібералізм ще неспроможніший у своїх засадах. Його ахіллесова п’ята – та обставина, що й антиліберальна думка тією мірою, якою вона є думкою, потребує, щоб заявити про себе, зовнішньої свободи, відвойованої загалом, її опонентами – зокрема і для неї. Той самий Розанов абсолютно немислимий без цих умов: спробувати уявити собі його в жорсткіших умовах було б надто невеселою грою розуму. Те ж саме доводиться говорити і про інших антиліберальних геніїв, що процвітали напередодні потрясінь ХХ століття. Будь-яка незгода з онтологією лібералізму не звільняє від обов’язку загальної солідарності в захисті зовнішньої свободи при тому, що останньої потребують і нею користуються аж ніяк не самі лише ліберали. У давній ідеї шістдесятників, що мисляча людина, бойкотуючи їхню справу, чинить певну зраду, при всій неоконкретності цієї ідеї, більше смислу, ніж може видатися на перший погляд. Чітке розуміння цього, дотримуване при будь-яких незгодах і спорах, – друга умова відновлення структурності думки. Це умова можливості брати всерйоз думку як думку, і притому не тільки чужу, заперечувану, а й передусім свою власну, відстоювану.

Є речі, про які якимось незручно говорити – але, мабуть, треба. Коли персонаж сучасної журнальної боротьби, претендуючи на те, що він обстоює або найбільш ревниві засади народності, або якнайвільнолюбніший лібералізм західницького типу, або що-небудь достатньою мірою визначене, в пошуках статусу найбільшого сприяння для своїх статей і книг апелює до фразеології, яка особисто для нього, якщо вірити девізу, написаному на його прапорі, начебто не має сенсу, він завдає тяжких збитків не тій ментальності, з якою ворогує, а своїй власній. І найважливіше навіть не те, що він її дискредитує, а те, що він сплутує, спотворює внутрішній лад своїх думок. (Ну звісно, цьому саме життя вчило, але для чого ж урокам бути такими незабутніми?) Я підкреслюю, що тут не просто

“картинка звичаїв” – хоча й і це, і це: особливо коли доходить до взаємних скарг по начальству, як це заведено називати. Тут джерела інтелектуального зіпсуття, фатального розумового змішання, найгіршого з видів еклектики.

Дозволимо собі короткий відступ про еклектику – хоча коли-небудь до цієї теми треба буде повернутися. Недарма наші сучасники вигадали “постмодернізм”, головний принцип якого – еклектика, що навідріз відмовляється соромитися самої себе. Таку безсоромність можна засуджувати, і загалом великих досягнень у “постмодернізм” не передбачається, але життєві підстави в нього, що не кажи, є. У розумовому й побутовому житку людей, що, як ми, не послухалися ні Корбюзьє, ні Маяковського, не переставали або щойно навчилися любити доіндустріальні цінності, однак продовжували – за винятком шанованих, але надто нечисленних на все людство аскетів від екології – жити сучасним життям, еклектика неминуча. Тільки чи погано це?

Не наважуся твердити. Навряд чи серед нас знайдеться багато людей, здатних від душі пошкодувати про непохитну послідовність пана Карла Шмідта з еренбургівського роману “Незвичайні пригоди Хуліо Хуреніта...”, про авангардистську утопію нелюдської чистоти стилю, яка відкидала тінь аж ніяк не на саму лише художню творчість. Що не кажи, саме наше життя еклектичне, і коли альтернатива життя – тільки смерть, краще, мабуть, вибрати еклектику. Смерть – спрощення, життя – складність: краще, звичайно, щоб складність зрослася у щось органічне, та оскільки вона не поспішає цього робити, доводиться приймати її, якою вона є. (Під час колективізації деякі журналісти висміювали саму думку про те, що колгоспне село може втратити чинну церкву; ними також по-своєму володіла ідея чистоти стилю. У пункті чистоти стилю з ними від душі погодився б найбільш крайній реліктовий монархіст. Але обидві сторони опинилися в розладі з дійсністю.). Отже, еклектика може бути недосконалою, але все ж відповіддю на об’єктивну багатоплановість живого життя, знаком деякого пом’якшення звичаїв, тобто перемоги над жорсткістю задубіння. Однак думка, навіть приймаючи еклектику, повинна підходити до неї чесно, як до одного зі своїх предметів, до теми для роздумів: справа життя – всьому давати місце, все якимось поєднувати у своєму широкому лоні, сплутуючи при цьому нитки, але справа думки – розплутувати нитки, розбирати їх в аналітичному зусиллі, давати звіт і відповідь.

І ось ми підійшли до третьої та головної умови відновлення структурної думки. Зовнішня свобода сама собою – тільки посудина,

яку треба наповнити. Етика солідарності у справі збереження зовнішньої свободи, тобто товариства людей, що мислять по-різному і саме тому однаково потребують свободи умів, – тільки запорука цілості цієї посудини. Її наповненням може бути лише відповідальність думки перед цілим, перед неурізаною складністю та життєвою серйозністю цілого – в дусі гегелівської максими: “істинне – це ціле”. Звичайно, солідарність інакодумців – про надзвичайну трудність досягнення яких буквально волає як історичний, так і сьогоdnішній досвід – може бути важливим підступом до чуття цілого, так би мовити, передостаннім щаблем при сходженні до нього; але тільки за умови, що товариство умів не буде підмінене змовою розумників, що вирішують усі питання у своєму колі. Солідарність, про яку йдеться, має виходити за межі будь-якого “кола”, не кажучи вже про теплу компанію, літературну “партію”, загалом, як казали раніше, котерії; все інше – її протилежність. І вся етика солідарності – ще не чуття цілого, не внутрішня відповідальність думки: перше відноситься до другого, як поверхня до глибини.

На жаль, розширення зовнішньої свободи для нас незвичне. Розплата за відсутність звички до циркулювання різних “віянь”, критеріїв, уявлень та оцінок – певна подоба розумового імунодефіциту. Чому капітулював свого часу Козлевич перед вигуком Остапа Бендера “Бога немає!?” – мабуть, тому, що він дістав релігійне виховання певного типу, що полягало у відгороджуванні вихованого від можливості зіткнутися з іншою точкою зору: інтонація апломбу в поєднанні з незвичними словами викликає шок, який замінює всі аргументи. Онуки Козлевича дістали атеїстичне виховання, тобто їх оберігали від можливості вислухати висловлювану всерйоз релігійну точку зору. Внаслідок цього їм досить сказати становчим тоном що-небудь про Шамбалу або Кришну, щоб шоківий ефект покінчив з їхнім атеїзмом так само, як він покінчив із релігійністю їхнього діда. Механізм, описаний Ільфом і Петровим, знову працює, тільки в протилежний бік. А лектори, які з десятиріччя в десятиріччя повторюють на одній і тій самій інтонації вигук великого комбінатора, іще дивуються, чому в нього виходить, а в них – ні, і не хочуть зрозуміти, що саме вони підготували легкий улов для першого-ліпшого окультиста.

Повернімося, однак, до нашої теми. Коли зовнішня свобода розширюється, цей факт відкриває три можливості (не рахуючи, звичайно, четвертої, – ностальгії по заборонах). Сама собою, без

будь-якого благого, але також і спеціально злого втручання, як трава, ніким не сіяна, сходить саме еклектика в чистому вигляді – пасивна всеядність. Цей стан можна взяти за нуль. Від нього, як від нуля, можна іти вгору – і вниз.

Рух угору шойно описано: це відповідальність думки перед цілим. Безсумнівно, ми обпеклися на спробах думки навчально “оволодіти” цілим, “зняти” його, поставитися до життя як до сировини для своїх схем. Думка не повинна поводитися так, мовби життя з усіх боків нею оточене й охоплене; їй краще відшукувати себе саму всередині життя. Не зайве піти учнем до Аристотеля – першого філософа європейської традиції, який подивився у вічі духові утопізму, що наповнював умогляд його вчителя Платона, – і пішов своїм, неутопічним шляхом. Аристотель подав тисячоліттям приклад думки, не агресивної щодо життєвих даностей, яка водночас не тоне в них, не втрачає саму себе. Серед ознак нашого часу – та, яку я намагався виразити в іншому місці спрощеною формулою: всі слова вже сказано. Ми не повинні вдавати, що не знаємо задалегідь, як можна заперечити все, що маємо сказати. Час забороняє пафос, що обертається спрощенням і глухотою до чужої думки. Час велить уточнювати, доводити до можливої чіткості з’ясування своєї думки та її ставлення до чужих позицій. Але це важко. Це важко будь-коли – а нині, мабуть, особливо важко.

Рух униз – це маніпулювання з прагматичною метою або заради розумового виверту тією самою нерозбірливістю, яка у феномені еклектики ненавмисна й тому “невинна”. Таке маніпулювання пов’язане зі згаданою вище звичкою все закликати на підмогу авторитети, за своєю суттю чужі складові думок і напряму емоцій того, хто закликає. Звичка ця, як усім ясно, вироблена конформізмом: але в наш час конформізм неминуче набуває дедалі екстравагантніших форм, які не тільки містять у собі внутрішню суперечність, а й змушують саму цю суперечність “працювати” для потрібної мети. Це вже не еклектика – це щось зліше. Адже, що не кажи, благо чи напівблаго стихійної еклектики – м’якість, хай двозначна, яка переходить на кожному кроці у розм’якшеність, але все ж поступлива. Як кажуть, “живи і жити давай іншим”. Але буває таке поєднання непоєданого, що цілковито має на меті – комусь не дати жити. Узурпація чужих слів, що отримали статус магічного “півнячого слова”, – саме вона не пов’язана ні з яким пом’якшенням звичаїв. Куди там – це бойова зброя в міжособних сутичках, “шум і лють” яких прямопропорційні бракові проясненого смислу. Сумнівно,

чи поганий мир кращий за добру сварку; та безсумнівно, що погана сварка, в якій різкість нападок поєднана із спотвореним змішанням думок, гірша і за те, і за друге. Така сварка не може стати спором, бо обговорювати можна тільки фіксовану позицію; а тут позиція – слизька. Необачно сідати грати з партнером, який бере собі суверенну владу – змінювати правила гри від одного ходу до іншого, причім без будь-яких застережень. Нелогічність у певному розумінні непереможна, коли перетворюється на лінію поведінки: коли є ланцюг логічних розмислів, в ньому можна спробувати відшукати слабку ланку, і тільки там, де такого ланцюга немає, про слабку ланку годі й думати.

Приклади зайві й набридливі, і правду кажучи, життя дає їх так багато, що кожен із них не може бути випадковим. Тут важливо побачити, як кажуть, прикмети нинішнього дня. Сама собою нелогічність – властивість загальнолюдська; нелогічність – породжувана конформістською настановою на вироблення “прохідного” тексту, була характерна для попереднього періоду. Що ж до нашого часу, то тут поєднання непоєднуваного звільнилося від колишньої незручності й почало практикуватися з агресивним артистизмом – нелогічність *con brio**. Засуджувати Пастернака за те, що йому невластиво було краплиною литися з масами, можна, було і вчора, і позавчора; але тільки сьогодні можна в тій самій статті, на тій самій інтонації дорікнути йому ще й за те, що він сумнівно намагався розпалити в собі ентузіазм із приводу Першого з’їзду радянських письменників. Тобто будь-який рух автора то в бік незгоди, то в бік згоди зі своїм суспільством виявиться не просто провинною, а тією самою провинною, й критик (скажімо Т. Глушкова, але хіба вона одна?) має задоволення відчувати себе одночасно більш лояльною і більш бунтарською.

Це задоволення – недозволене, і зовсім не тому, що поет – кумир, який стоїть вище за критику, а тому, і тільки тому, що позиція не може бути слизькою. Змішання думок, що також характеризує з якогось боку сьогоднішній момент, не дає змоги скласти звіт собі та іншим. Тому воно аж ніяк не виключає екстремізму, а, навпаки, особливо зручно з ним поєднується. Сутність бо екстремізму – у принциповій відмові давати звіт.

Особлива сфера для прояву всіх трьох можливостей – історична свідомість, ставлення до спадщини минулого. Але це вже тема для іншої розмови.

Переклала з російської Михайлина Коцюбинська